

Κ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ

Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΑΛΩΣΕΩΣ

Ομιλία στην Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 29-5-2017

Κυρίες και κύριοι,

Η πτώση της Βασιλεύουσας υπήρξε η τραγικότερη συμφορά του έθνους, όχι μόνο καθ' εαυτήν αλλά και διότι κατακλείει και συμβολίζει μία μακρά περίοδο γεμάτη από θλιβερά και αιματηρά γεγονότα, τα οποία σφράγισαν την παρακμή και την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Υπήρξε μία ζοφερή ημέρα, κατά τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, ο οποίος με τα παρακάτω λόγια τελειώνει την αφήγησή του για το γεγονός: «διὰ τῆς ἀλώσεως αὐτῆς δὲν ἔπεσε μόνη ἡ κυριευθεῖσα πόλις, δὲν ἔπεσε μόνη ἡ καταλυθεῖσα βασιλεία, ἀλλ' ἐπὶ χρόνον μακρὸν ἐπεσκιάσθη κόσμος ὀλόκληρος πραγμάτων καὶ δογμάτων, ὁ κόσμος ὁ ἑλληνικός».

Η ενθύμηση όμως αυτού του τραγικού γεγονότος, και δυστυχώς η ελληνική ιστορία έχει να επιδείξει και άλλα τέτοια, δεν επιτρέπεται να οδηγήσει στην απελπισία, διότι ένας αγώνας υπέρ της αρετής και του δικαίου δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί εντελώς χαμένος. Η εθνική ψυχή έχει την δυνατότητα να μεταπλάσει τις αναμνήσεις αυτές σε νέα δημιουργική δύναμη.

Ποια ήταν όμως η κατάσταση του Ελληνισμού κατά τους χρόνους εκείνους; στην Μ. Ασία βέβαια, όπου οι Σελτζούκοι Τούρκοι είχαν εισέλθει ήδη από την μάχη του Μαντζικέρτ, το 1071, οι επιδρομές, οι σφαγές και οι αιχμαλωσίες έχουν μειώσει σε μεγάλο βαθμό τους ελληνικούς πληθυσμούς, εξέλιξη την οποία έχει αποτυπώσει ο Σπύρος Βρυώνης στο κλασικό σύγγραμμά του για την παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στην Μ. Ασία. Ειδικώς, μετά την διάλυση του σελτζουκικού σουλτανάτου και την διαίρεση της Ανατολίας μεταξύ των τουρκομανικών εμιράτων, η

κατάσταση των Χριστιανών επιδεινώθηκε σημαντικά. Ο Ελληνισμός υποχώρησε περαιτέρω και σε πολλά μέρη εξαφανίσθηκε, ενώ πολλές, ανθηρές κατά το παρελθόν πόλεις, κείτονταν πλέον σε ερείπια. Διατηρήθηκε σε ορισμένες περιοχές, όπου οι γεωγραφικές συνθήκες τον ευνοούσαν, επί παραδείγματι στον Πόντο, όπου οι Ποντικές Άλπεις δημιουργούσαν ένα προστατευτικό τείχος, ή στα δυτικά παράλια, λόγω της γειτνίασης και επικοινωνίας μέσω της θάλασσας, και βέβαια σε κάποιες νησίδες στο εσωτερικό. Τμήμα όλων αυτών, θα οδηγηθεί στον εξισλαμισμό μετά την Άλωση.

Στην Χερσόνησο του Αίμου, οι Χριστιανοί εξακολουθούσαν βέβαια να αποτελούν πλειοψηφία, είχαν όμως υποστεί τα πάνδεινα κατά την περίοδο της κατάκτησης, κατά τον 14^ο και τις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνας, ενώ είχε ήδη ξεκινήσει και το ρεύμα των εξισλαμισμών.

Ήδη προηγουμένως, από τον 13^ο αιώνα, είχε εμφανισθεί και το ρεύμα της φυγής και της μετανάστευσης. Αρχικώς από την Μ. Ασία προς τις ευρωπαϊκές περιοχές. Κατόπιν και από αυτές τις περιοχές, και συγκεκριμένα από την Θράκη και την Μακεδονία, μεταναστεύουν προς τις παραδουνάβιες ηγεμονίες για πρώτη φορά, επίσης προς τις βενετοκρατούμενες περιοχές, αλλά και προς την Πελοπόννησο που τότε, μετά από αιώνες, αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τον Ελληνισμό.

Η πεποίθηση ότι οι ήδη υφιστάμενες αλλά και οι επερχόμενες συμφορές αποτελούν την θεϊκή τιμωρία για τις αμαρτίες του λαού του Θεού, ήταν διαδεδομένη, από την ηγεσία έως και τους απλούς ανθρώπους. Επομένως, αναβιώνουν κατά την ίδια περίοδο, οι εσχατολογικές αποκαλυπτικές προσεγγίσεις, που έχουν βέβαια προέλευση από την πρωτοχριστιανική περίοδο, αλλά επανεμφανίζονται κάθε φορά που οι Χριστιανοί υφίστανται δεινά. Σύμφωνα με αυτές, ο Θεός τιμωρεί βέβαια τους Χριστιανούς για τις αμαρτίες τους, αλλά σε καμμία περίπτωση δεν

ευνοεί τους αλλοθρήσκους. Αντιθέτως, αυτούς θα τους τιμωρήσει πολύ αυστηρότερα, όταν θα έλθει η συντέλεια του κόσμου. Ο Μέγας Κωνσταντίνος, εκχριστιανίζοντας τον αυτοκρατορικό θεσμό, έδωσε το δικαίωμα στον ιστορικό και πανηγυριστή του Ευσέβιο Καισαρείας να εκχριστιανίσει την ρωμαϊκή αυτοκρατορική ιδέα και να θεωρήσει την Βυζαντινή Αυτοκρατορία ως όργανο της θείας προνοίας. Η αυτοκρατορία, με κέντρο της την Κωνσταντινούπολη, όφειλε να αποτελεί την καλύτερη εκδοχή της επίγειας χριστιανικής πολιτείας, ως προεικόνιση της βασιλείας των ουρανών. Επομένως η Κωνσταντινούπολη, ως πρωτεύουσα της νέας χριστιανικής αυτοκρατορίας, που είναι το Βυζάντιο, θα συνέχιζε την ύπαρξή της έως την συντέλεια των αιώνων, δηλαδή την Δευτέρα Παρουσία. Πολλοί, ως εκ τούτου, περίμεναν, έως και την τελευταία στιγμή, την θεϊκή επέμβαση, η οποία θα έσωζε την Πόλη

Εντός του κλίματος αυτού, λίγες είναι οι νησίδες οι οποίες διατηρούσαν κάποια σταθερότητα.

Η Εκκλησία, κατορθώνει, εν μέσω τεραστίων δυσκολιών, να διατηρήσει την οργάνωσή της, διδάσκοντας, ενισχυμένη από την θεολογία του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά και του Ησυχασμού, την εμμονή στην πίστη και την εγκαρτέρηση. Την ίδια εποχή, εμφανίζονται οι πρώτοι νεομάρτυρες, άνθρωποι οι οποίοι οδηγούνταν στο μαρτύριο, ενίοτε το προκαλούσαν κιόλας, για την πίστη, ενισχύοντας έτσι το φρόνημα της αντίστασης εναντίον των κατακτητών.

Αλλά και κάποιες άλλες εξελίξεις δημιουργούσαν πλαίσια επιβίωσης του Ελληνισμού. Προκύπτει ότι, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 15^{ου} αιώνα, οι Οθωμανοί είχαν αποδεχθεί, για δικούς τους λόγους, την διατήρηση, στις περιοχές της δυτικής Ελλάδος, του τελευταίου επιπέδου της βυζαντινής στρατιωτικής ιεραρχίας, το οποίο ήταν το σύστημα της

αγροτικής και ορεινής πολιτοφυλακής, γνωστό ως θεσμός του αρματολισμού.

Την ίδια περίοδο, αρκετοί από τους κατοίκους των πεδινών, καταφεύγουν στα ορεινά εδάφη της Πίνδου, της δυτικής Μακεδονίας, του Ολύμπου, και γενικά στις ορεινές περιοχές. Εκεί, ως ελεύθεροι γεωργοί διατήρησαν μικρές ιδιοκτησίες έως το τέλος της Τουρκοκρατίας, επωφελούμενοι από την απομόνωση και το δύσβατο των περιοχών, αλλά και προβάλλοντας αντίσταση στον κατακτητή. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε και την επιβίωση του κοινοτικού θεσμού, ο οποίος είναι γέννημα της βυζαντινής περιόδου, και συγκεκριμένα του 7^{ου} και του 8^{ου} αιώνα. Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας θα αποκτήσει ακόμη μεγαλύτερη σημασία, ως ο μοναδικός πολιτικός θεσμός σε ελληνικά χέρια.

Παρά το ότι το Βυζάντιο και οι Έλληνες ευρίσκονται σε δεινή πλέον κατάσταση, η αναγέννηση των γραμμάτων και της θεολογίας κατά τον 14^ο αιώνα, έχει δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την διατήρηση ενός υψηλού πνευματικού επιπέδου.

Το πνεύμα λοιπόν, εξακολουθούσε να ζει στο Βυζάντιο, καθώς σειρά ολόκληρη φιλολόγων, φιλοσόφων και θεολόγων, καλλιεργούσαν τα γράμματα, την θεολογία και τις επιστήμες.

Η αναφορά σε κάποιους από αυτούς είναι αναγκαία, καθώς όχι μόνο άφησαν πίσω τους αξιόλογα έργα, αλλά έπαιξαν και σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις των χρόνων εκείνων. Σημειώνουμε εδώ τον Συμεών, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ο οποίος απεβίωσε λίγο πριν από την άλωση του 1430 και τον Ιωσήφ Βρυέννιο, ηγετική θεολογική μορφή του πρώτου τρίτου του 15^{ου} αιώνα. Αυτός, στάλθηκε σε αποστολές στην Κρήτη και στην Κύπρο, προκειμένου να ενισχύσει τους εκεί Ορθοδόξους. Έγραψε θεολογικά συγγράμματα εναντίον των ρωμαιοκαθολικών, αν και αρχικά δεν ήταν

εναντίον της ενώσεως των Εκκλησιών. Συμβούλευε τους συγχρόνους του να μην βαυκαλίζονται με τις ελπίδες ότι δυτικά στρατεύματα θα έλθουν για να σώσουν το Βυζάντιο. Αντιθέτως, εάν πράγματι θα έρχονταν, θα το έκαναν μόνο για να καταστρέψουν το γένος των Ελλήνων. Ήταν μία αυστηρή προφητική μορφή, που μεγαλοποιούσε τα παραπτώματα και τις αδυναμίες των συγχρόνων του Βυζαντινών, αλλά και αποσκοπούσε στην αφύπνιση του εναπομένοντος έθνους και στην συγκρότηση ενός πολιτικού και θρησκευτικού μετώπου αμύνης. Λίγο αργότερα, ηγέτης της ανθενωτικής παράταξης θα αναδειχθεί ο Μάρκος Ευγενικός, μητροπολίτης Εφέσου, ο μόνος από τους ανατολικούς επισκόπους, ο οποίος δεν υπέγραψε την ένωση των Εκκλησιών στην σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας, συγγραφέας αντιλατινικών συγγραμμάτων και οπαδός της ησυχαστικής θεολογίας.

Η σημαντικότερη, από ιστορικής πλευράς, φυσιογνωμία μεταξύ των λογίων και των θεολόγων υπήρξε αναμφίβολα ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο οποίος, μαζί με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, με τον οποίο ήλθε σε σύγκρουση, συμβολίζει την τραγική εκείνη εποχή. Ως ηγέτης της ανθενωτικής μερίδος, μετά τον θάνατο του Μάρκου Ευγενικού, θεωρούσε ότι η υποδούλωση της Εκκλησίας στους Λατίνους δεν θα απέτρεπε την τουρκική κατάκτηση. Η θεολογία του είναι μίγμα της ησυχαστικής θεολογίας και του αριστοτελικού σχολαστικισμού. Έντονα όμως απασχολούσε την σκέψη του η τύχη της Κωνσταντινουπόλεως και, μετά την άλωση, το μέλλον αυτού που ο ίδιος ονομάζει ελληνικό γένος¹. Ως πρώτος πατριάρχης μετά την άλωση, θα αναλάβει το τιτάνιο έργο να διασώσει τον υπόδουλο Ελληνισμό, εμποδίζοντας τους εξισλαμισμούς,

1. Α. Αγγέλου, «Ο Γεννάδιος Σχολάριος και η άλωση», Εϋ. Χρυσός, *Η άλωση τής πόλης*, Αθήνα 1994, 103.

ανασυγκροτώντας την ενότητα με κέντρο τον εκκλησιαστικό οργανισμό και προσπαθώντας να αναζωογονήσει την παιδεία. Οι προσπάθειές του θα έχουν μερική μόνο επιτυχία, θα χαράξει όμως ένα δρόμο, τον οποίο θα βαδίσουν άλλοι επιτυχέστερα.

Εάν ο Γεννάδιος Σχολάριος εκπροσωπεί την τάση για περισυλλογή και ανασυγκρότηση, δύο άλλες μεγάλες προσωπικότητες, εκπροσωπούν την φυγή, είτε προς την Δύση, ο Βησσαρίων, είτε προς την ουτοπία, ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων. Το έργο των δύο αυτών μερικώς μόνο θα έχει ως αποδέκτη τον Ελληνισμό, ενώ η επίδρασή τους θα εκδηλωθεί ισχυρή στην αναγεννησιακή Ιταλία.

Το γεγονός που προώθησε σημαντικά τα πράγματα στο θέμα της επιδράσεως αυτής, ήταν βέβαια η ενωτική σύνοδος της Φερράρας – Φλωρεντίας (1438-1439). Κατά την διάρκειά της, Έλληνες λόγιοι ήλθαν στην Ιταλία ως μέλη της βυζαντινής αντιπροσωπίας και εντυπωσίασαν τους Ιταλούς με τις γνώσεις τους πάνω στα αρχαία κείμενα και κυρίως με τον βυζαντινό τρόπο ερμηνείας τους, ο οποίος προερχόταν από την αλεξανδρινή σχολή φιλοσοφίας της ύστερης αρχαιότητας.

Ο Πλήθων συμμετέσχε στην βυζαντινή αντιπροσωπεία στη σύνοδο αυτή. Εκεί, οι γνώσεις και το πάθος του για τον Πλάτωνα εντυπωσίασαν τους Ιταλούς λογίους. Δεν ήταν βέβαια άγνωστα τα ελληνικά γράμματα στην Φλωρεντία, κέντρο της ιταλικής Αναγέννησης. Αρκετά χρόνια πριν, είχε προσκληθεί ο Μανουήλ Χρυσολωράς να έλθει στην πόλη αυτή, για να διδάξει ελληνική γλώσσα και γραμματεία στο πανεπιστήμιό της. Η παραμονή του εκεί υπήρξε βραχύβια (1397-1399), αλλά άσκησε πολύ σημαντική επίδραση. Όλοι σχεδόν οι Φλωρεντινοί λόγιοι έγιναν μαθητές του και μερικοί από αυτούς αποτέλεσαν μέλη του κύκλου του Κοσμά των Μεδίκων, μετά από μερικές δεκαετίες. Στον Χρυσολωρά οφείλεται σε σημαντικό βαθμό το ενδιαφέρον για τα ελληνικά γράμματα κατά την

Αναγέννηση. Αυτό κατέληξε σε ένα πραγματικό κυνήγι των χειρογράφων. Μερικοί από τους ουμανιστές, όπως ο Φραγκίσκος Φίλελφος, ταξίδεψαν στο Βυζάντιο για τον σκοπό αυτό. Διακόσια χειρόγραφα έφερε αργότερα για λογαριασμό του Λαυρεντίου των Μεδίκων ο Ιάνος Λάσκαρις. Από τότε τα βυζαντινά χειρόγραφα παίρνουν τον δρόμο για τις βιβλιοθήκες της δυτικής Ευρώπης. Ήταν όμως η επίδραση του Πλήθωνος, η οποία κατέστησε τον πλατωνισμό κυρίαρχο στην αναγεννησιακή σκέψη. Οι διαλέξεις που αυτός έδωσε τότε, πάνω στην πλατωνική φιλοσοφία, απέβησαν περίφημες και συνετέλεσαν σημαντικά στον τερματισμό της κυριαρχίας του Αριστοτέλους στη φιλοσοφία και τη στροφή της προς τον Πλάτωνα. Ο κυβερνήτης της Φλωρεντίας Κοσμάς των Μεδίκων, εντυπωσιασμένος από τον Πλήθωνα, ίδρυσε το 1445 την Πλατωνική Ακαδημία, γεγονός που σηματοδοτεί την παραπάνω εξέλιξη.

Την ίδια εποχή, αλλά και αργότερα, δίδαξαν στα σημαντικότερα κέντρα της ιταλικής Αναγέννησης Έλληνες όπως ο Ιωάννης Αργυρόπουλος, ο Θεόδωρος Γαζής, ο Δημήτριος Χαλκοκονδύλης και ο Μάρκος Μουσούρος.

Ο Πλήθων επέστρεψε στην Πελοπόννησο, όπου από καιρό είχε εγκατασταθεί, προφανώς διότι εκεί πίστευε ότι υπήρχε η δυνατότητα να οργανωθεί ένα νέο, υγιές ελληνικό κράτος. Ο ίδιος εργάστηκε προς αυτή την κατεύθυνση με υπομνήματά του προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Παλαιολόγο και τον δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρο Β', όπου εισηγείται κοινωνικές, οικονομικές και στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις. Στην θέση του ορθόδοξου Χριστιανισμού, που τον θεωρούσε ακατάλληλο για το νέο κράτος που οραματιζόταν, εισηγήθηκε μια νέα θρησκεία, που είχε ως βάση της τον θρησκευτικό νεοπλατωνισμό. Το κυριώτερο σύγγραμμά του είναι η «Νόμων συγγραφή», διασωθέν μόνο εν μέρει, όπου περιγράφεται η ιδανική πολιτεία του. Σύμφωνα με τον Λίνο Μπενάκη, ο Πλήθων, ο οποίος

εμφανίζει έντονη την ελληνική του αυτοσυνειδησία στα κείμενά του, είναι και ο πρώτος Νεοέλληνας ως προς τους πολιτικούς στοχασμούς του. Κατά τον Απόστολο Βακαλόπουλο, είχε επιτύχει να επηρεάσει, εν μέρει τουλάχιστον, την πολιτική του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, είτε άμεσα είτε και έμμεσα μέσω του μαθητού του Βησσαρίωνος, ο οποίος κατά βάση ενστερνιζόταν τις μεταρρυθμιστικές του προτάσεις.

Ο Πλήθων, αν και είχε απομακρυνθεί από την Εκκλησία, στην σύνοδο της Φερράρας είχε υποστηρίξει τις ορθόδοξες θέσεις. Αντίθετα με αυτόν, ο μαθητής του Βησσαρίων, ο διασημότερος μεταξύ των μελών της βυζαντινής αντιπροσωπείας, έγινε, κατά την εξέλιξη των εργασιών της συνόδου, ηγέτης της ενωτικής μερίδος και βασικός εκφραστής της πολιτικής της. Σύμφωνα με αυτήν, η τουρκική κατάκτηση θα συμπαρέσυρε και την χριστιανική πίστη, με αποτέλεσμα τον αφανισμό του έθνους. Αντίθετα, η προσχώρηση στην Ρωμαϊκή Εκκλησία, δεν θα συμπαρέσυρε και το έθνος στην δουλεία, οπότε κάποτε θα μπορούσε να ανακτηθεί και της Εκκλησίας η ελευθερία. Μετά την εχθρική, εκ μέρους του λαού, υποδοχή των αποτελεσμάτων της συνόδου, ανεχώρησε οριστικώς για την Δύση, όπου τιμήθηκε από τον πάπα με το αξίωμα του καρδινάλιου και έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στις προσπάθειες, πριν και μετά την άλωση, να οργανωθεί σταυροφορία εναντίον των Τούρκων. Επέτυχε επανειλημμένως συμφωνίες μεταξύ των ηγεμόνων για τον σκοπό αυτό, αλλά πάντοτε κάποια γεγονότα εμπόδιζαν την πραγματοποίησή του. Περισσότερο καρποφόρα, υπήρξε η δραστηριότητά του στον τομέα των γραμμάτων. Δια μέσου της επίδρασης του Πλήθωνος, είχε γίνει και ο ίδιος πλατωνικός. Γι' αυτό συνέγραψε τον «Έλεγχο τῶν κατὰ Πλάτωνος βλασφημιῶν», σε απάντηση της επίθεσης που εξαπέλυσε κατά του Πλάτωνος ο αριστοτελίζων Γεώργιος Τραπεζούντιος. Ως καρδινάλιος της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, μετέφερε τις ελληνικές σπουδές στην

παπική αυλή, δημιουργώντας κύκλο μελέτης των ελληνικών γραμμάτων εντός αυτής, ενώ έγινε και ο κύριος προστάτης των Ελλήνων λογίων στη Δύση. Τη βιβλιοθήκη του, που αποτελούνταν από εξακόσια πολύτιμα χειρόγραφα, χάρισε, μετά θάνατον, στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας όπου αυτή αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα της ελληνικής συλλογής.

Η αποτίμηση της συμβολής των Ελλήνων λογίων στην Αναγέννηση είναι ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα μεταξύ των ιστορικών. Σημειώνουμε εδώ μόνο ότι οι κορυφαίοι Ιταλοί ουμανιστές τους θεωρούσαν δασκάλους τους και απέδιδαν μεγάλη σημασία στην διδασκαλία και τα κείμενά τους. Ένας από αυτούς, τους συνέκρινε με τους αρχαίους Έλληνες, λέγοντας ότι συζητώντας κανείς μαζί τους, αισθάνεται ότι ευρίσκεται στην Ακαδημία του Πλάτωνος ή στο Λύκειο του Αριστοτέλους. Σύμφωνα με τον μελετητή του βυζαντινού υπόβαθρου της ιταλικής αναγέννησης Kenneth Setton, οι Βυζαντινοί, αφού είχαν συντηρήσει και μεταλαμπαδεύσει την κληρονομιά του αρχαίου κόσμου, κατέστησαν οι διδάσκαλοι των Ιταλών, που με την σειρά τους έγιναν οι διδάσκαλοι όλων των άλλων.

Επομένως το Βυζάντιο, καθώς ψυχορραγεί, εξακολουθεί να προσφέρει στη Δύση και στον ευρωπαϊκό πολιτισμό γενικότερα, παράγοντας λογίους με συγκρότηση τέτοια, η οποία εντυπωσιάζει τους συγχρόνους τους ανθρωπιστές. Οι τελευταίοι βυζαντινοί Έλληνες συνέβαλαν στην Αναγέννηση, δίνοντας σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη των ελληνικών σπουδών στην Δύση. Το ελληνικό έθνος θα ωφεληθεί από την εξέλιξη αυτή, αν και όχι άμεσα, εξαιτίας των λίαν δυσμενών συνθηκών των πρώτων αιώνων της Τουρκοκρατίας. Παράλληλα, όπως προκύπτει από τα κείμενα και την δράση τους, έχουν πλήρη συνείδηση ότι οι ενασχολήσεις τους είναι καίριας σημασίας και για την πνευματική ζωή, την ιστορική συνείδηση και εν τέλει για την επιβίωση του έθνους τους.

Αν και οι περισσότεροι από αυτούς αναγνώρισαν το πρωτείο του πάπα και προσεχώρησαν στον ρωμαιοκαθολικισμό ποτέ δεν λησμόνησαν την πατρίδα τους. Αντιθέτως, παρά τις δυσκολίες της επιβίωσης στην ξένη γη, υπήρξαν θερμοί πατριώτες και προσπαθούσαν να χρησιμοποιήσουν την φήμη, τις φιλίες και τις σχέσεις που είχαν δημιουργήσει, προκειμένου να κινήσουν τις εξελίξεις προς την κατεύθυνση μιας προσπάθειας των δυτικών δυνάμεων, ευνοϊκής για το ελληνικό ζήτημα. Αναφέρουμε εδώ τον Βησσαρίωνα και τον Ιάνο Λάσκαρι. Στα κείμενά τους διεκτραγωδούν την απώλεια της αλλοτινής ελευθερίας και ευημερίας και οραματίζονται την ανάσταση.

Ας σημειώσουμε το γεγονός ότι κανείς από τους παραπάνω, ούτε καν ο Γεννάδιος Σχολάριος, δεν θεώρησε, πριν από το 1453, ως δεδομένη την τουρκική κατάκτηση. Εκ των υστέρων βέβαια θεωρείται ότι η τύχη των υπολειμμάτων αυτού που κάποτε ήταν η κραταιά Βυζαντινή Αυτοκρατορία είχε επισφραγισθεί ήδη αρκετά χρόνια πριν την άλωση, καθώς άλλωστε το μεγαλύτερό τμήμα του Ελληνισμού διαβιούσε ήδη υπό το καθεστώς της τουρκικής δουλείας. Οι μεταγενέστεροι έχουν το πλεονέκτημα της απόστασης, που τους δίνει την δυνατότητα της πιο αντικειμενικής ματιάς. Οι σύγχρονοι όμως ζουν οι ίδιοι τα γεγονότα, διαθέτουν πολλές χαμένες για τις επόμενες γενεές πληροφορίες, και γι' αυτό οι δικές τους εκτιμήσεις περιέχουν συχνά περισσότερη αλήθεια. Οι περισσότεροι λοιπόν από τους πρωταγωνιστές των χρόνων εκείνων, διατήρησαν τις ελπίδες τους για ευνοϊκή εξέλιξη των γεγονότων και δεν εγκατέλειψαν τον αγώνα, ακόμη και όταν φαινόταν ότι όλα είχαν χαθεί.

Το Βυζαντινό Κράτος βέβαια την εποχή εκείνη είχε καταστεί σκιά του εαυτού του. Περιλάμβανε, εκτός από την Κωνσταντινούπολη και την Θεσσαλονίκη, έως το 1423, μία σειρά πόλεων και κωμοπόλεων στην Προπαντίδα και στον Εύξεινο. Ο αυτοκράτορας διοικούσε επίσης και

μερικά νησιά του θρακικού πελάγους, όπως βέβαια, μέσω μελών της δυναστείας, και το δεσποτάτο του Μορέως.

Ήδη πριν ανέλθει στον θρόνο, ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος είχε καταστεί ο ενσαρκωτής του πνεύματος της τελευταίας αντίστασης του βυζαντινού Ελληνισμού. Στην Πελοπόννησο ο πατέρας του, αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, είχε, στις αρχές του 15^{ου} αιώνας, εφαρμόσει μία πολιτική ανόρθωσης και αναδιοργάνωσης του δεσποτάτου του Μυστρά, κτίζοντας τις οχυρώσεις του Εξαμιλίου στον Ισθμό της Κορίνθου και προσπαθώντας να συγκροτήσει έναν αντιτουρκικό συνασπισμό με την Βενετία και τις χριστιανικές δυνάμεις του Αιγαίου και της δυτικής Ελλάδος, χωρίς επιτυχία πάντως. Ήταν στον Μυστρά όπου ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων συνέλαβε και διακήρυξε την ιδέα ενός ελληνικού εθνικού κράτους, ισχυρώς οργανωμένου και με έντονα κοινωνιοκρατικά χαρακτηριστικά, το οποίο θα υπεράσπιζε τα συμφέροντα του Ελληνισμού, χωρίς να περιμένει βοήθεια από την Δύση. Άλλωστε πολλοί από τους εκπροσώπους της πνευματικής κίνησης του 15^{ου} αιώνας συνδέονται με τον Μυστρά, όπου, χρόνια πριν από την Άλωση, είχαν καταφύγει εκεί ως πρόσφυγες αρκετοί επιφανείς Κωνσταντινουπολίτες, όπως ο Γεώργιος Σφραντζής και άλλοι. Ως εκ τούτου, παρά το ότι το γενικό επίπεδο της περιοχής δεν είναι υψηλό, παρουσιάζεται αξιόλογη πνευματική κίνηση αναγεννησιακής κατεύθυνσης, τόσο στα γράμματα όσο και στην καλλιτεχνική παραγωγή.

Ερχόμενος στο Δεσποτάτο το 1428, ο Κωνσταντίνος επεχείρησε επιτυχώς να εξαλείψει την φραγκική κυριαρχία. Το 1430 καταλαμβάνει την Πάτρα, το τελευταίο φραγκικό προπύργιο, και έτσι ολοκλήρωσε η Πελοπόννησος, με την εξαίρεση των ενετικών κτήσεων (Μεθώνη, Κορώνη, Άργος, Ναύπλιο), είναι και πάλι βυζαντινή. Φαίνεται ότι την ίδια περίοδο ο Κωνσταντίνος έλαβε και μέτρα που αποσκοπούσαν στην προστασία των γεωργών και την τόνωση της γεωργικής οικονομίας. Το 1443, μετά από

συμφωνία με τον αδελφό του Θεόδωρο, εγκαθίσταται στον Μυστρά. Προσπαθώντας να αξιοποιήσει την φιλενωτική πολιτική του αδελφού του Ιωάννη Η', ο Κωνσταντίνος συνάπτει φιλικές σχέσεις με τον πάπα Ευγένιο Δ' και με τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Σιγισμούνδο.

Οι τελευταίοι Παλαιολόγοι, ασκώντας μία εξωτερική πολιτική ενταγμένη στην ευρύτερη ευρωπαϊκή, είχαν αποφασίσει να επικεντρώσουν τις προσπάθειές τους στην συγκρότηση ενός χριστιανικού συνασπισμού, ο οποίος θα απέκρουε τον τουρκικό κίνδυνο. Προϋπόθεση αυτού ήταν βέβαια η ένωση των Εκκλησιών. Έτσι, συγκλήθηκε το 1438, μέσα σε ατμόσφαιρα αγωνίας, η σύνοδος της Φερράρας - Φλωρεντίας. Οι εκπρόσωποι της ανατολικής Εκκλησίας δέχθηκαν, πιεζόμενοι κυρίως από τον αυτοκράτορα Ιωάννη Η', ο οποίος ήθελε να λάβει βοήθεια από την Δύση και δεχόταν κάθε παραχώρηση, όλες σχεδόν τις απαιτήσεις των Δυτικών, όπως είναι το πρωτείο του πάπα και η διπλή εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, υπό τον όρο να διατηρήσουν τα εκκλησιαστικά τους έθιμα. Όταν η αντιπροσωπία επέστρεψε στην Ανατολή, έγινε δεκτή με δυσαρέσκεια. Ο αυτοκράτορας, κουρασμένος και απογοητευμένος, δεν επεχείρησε να επιβάλει τις αποφάσεις της συνόδου δια της βίας, παρά το γεγονός ότι επέβαλε ως πατριάρχες δύο φιλενωτικούς. Παραμένει βέβαια ένα ερώτημα περί του κατά πόσον ο διχασμός των Βυζαντινών σε ενωτικούς και ανθενωτικούς συνέβαλε στην τελική κατάρρευση της αυτοκρατορίας. Γεγονός είναι πάντως ότι κατά την πολιορκία οι ανθενωτικοί, όπως ο Λουκάς Νοταράς πολέμησαν, εξίσου όπως και οι υπόλοιποι, εναντίον των Τούρκων.

Σε κάθε περίπτωση, το 1442 ο πάπας Ευγένιος Δ' κήρυξε σταυροφορία εναντίον των Τούρκων, η οποία όμως κινητοποίησε μόνο τους Ούγγρους, τους Πολωνούς και τις παραδουνάβιες βλαχικές ηγεμονίες. Οι σταυροφόροι συμάχησαν με τον Τουρκομάνο εμίρη της Καραμανίας, ενώ στην Αλβανία επαναστάτησε ο Αλέξανδρος Καστριώτης ή Σκεντέρμπεης.

Ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄, υποτελής του Τούρκου σουλτάνου, άρχισε να διαπραγματεύεται με τους Ούγγρους. Ο Κωνσταντίνος συντονίζεται με τις εξελίξεις αυτές. Οχυρώνει για δεύτερη φορά τον Ισθμό της Κορίνθου, πράγμα που ενθουσίασε τον Βησσαρίωνα, ο οποίος του απέστειλε επιστολή που περιείχε πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων για το Δεσποτάτο. Το ίδιο έτος (1444) καθώς η εκστρατεία των σταυροφόρων κατά των Τούρκων κινούνταν, μετά από κάποιες επιτυχίες προς την Θράκη, ο Κωνσταντίνος εισέβαλε στην Αττική, όπου και ανάγκασε τον δούκα Νέριο Β΄ Ατζαγιώλη, υποτελή του Τούρκου σουλτάνου, να του πληρώσει φόρο υποτελείας. Κατέλαβε την Βοιωτία με την Θήβα, την Λοκρίδα και το Λιδωρίκι, και προήλασε βορειότερα. Οι Βλάχοι της Πίνδου και οι Αρβανίτες της Δυτικής Στερεάς προσεχώρησαν στους Έλληνες, κατά τον ιστορικό Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, έλαβαν από τον Δεσπότη του Μυστρά αξιωματικό ως διοικητή, και άρχισαν από κοινού τις επιδρομές εναντίον των Τούρκων της Θεσσαλίας και των εποίκων Γιουρούκων, ενώ κατά των Τούρκων εξεγέρθηκε και ο αυθέντης της Κεφαλληνίας Κάρολος Τόκκος, γυναικάδελφος του Κωνσταντίνου.

Η ελπίδες των αισιόδοξων πρώτων μηνών του έτους 1444 δεν επαληθεύθηκαν τελικώς. Στην αντίθετη περίπτωση, δεν θα είχαμε συγκεντρωθεί εμείς εδώ, τουλάχιστον όχι σήμερα. Οι σταυροφόροι, αφού είχαν πετύχει να κλείσουν μια συνθήκη ειρήνης με τον σουλτάνο Μουράτ Β΄, η οποία περιόριζε σημαντικά την τουρκική κυριαρχία στην Χερσόνησο του Αίμου, σκέφθηκαν ότι θα μπορούσαν να επιτύχουν περισσότερα. Πέρασαν πάλι τον Δούναβη και προήλασαν προς τον νότο. Όμως ένα μέρος των συμμάχων, ικανοποιημένο από τη συνθήκη, δεν ακολούθησε. Η σταυροφορία κατέληξε άδοξα το 1444 στην μάχη της Βάρνας, κατά την οποία οι σταυροφόροι, κυρίως Ούγγροι, ηττήθηκαν από τα στρατεύματα του Μουράτ Β΄. Ο Κωνσταντίνος, ο οποίος και το επόμενο έτος συνέχισε τις

επιθέσεις του κατά των Τούρκων, βρέθηκε το 1446 αντιμέτωπος με την τουρκική επίθεση. Ο σουλτάνος αξίωσε την καταστροφή του Εξαμιλίου. Ο Κωνσταντίνος αρνήθηκε. Τον Νοέμβριο όμως του ίδιου έτους οι Τούρκοι κατέλαβαν εξ εφόδου το τείχος και εισέβαλαν στην Πελοπόννησο, από όπου, μετά από εκτεταμένες λεηλασίες και καταστροφές, αποχώρησαν παίρνοντας μαζί τους μεγάλο αριθμό αιχμαλώτων. Αυτή υπήρξε και η κυριότερη προσπάθεια του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου να επιχειρήσει αντιμετώπιση των Οθωμανών, εντασσόμενος στο ευρύτερο πλαίσιο των διεθνών σχέσεων της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ο Κωνσταντίνος πίστευε στην συνεργασία των βαλκανικών δυνάμεων και στην δυνατότητα αντίστασης εναντίον των Τούρκων. Η πρόθεσή του να χρησιμοποιήσει κάθε ευκαιρία προκειμένου να δημιουργήσει ευνοϊκές συνθήκες αντίστασης έναντι των Οθωμανών δεν κάμφθηκε, μέχρι το τέλος. Το 1448 όμως, ο κύριος μοχλός της αντίστασης εναντίον των Τούρκων στα βόρεια Βαλκάνια, ο Ιωάννης Ουνιάδης, νικήθηκε από τον σουλτάνο στο Κοσσυφοπέδιο. Όταν ο Κωνσταντίνος ανέλαβε τον θρόνο η κατάσταση είχε καταστεί πλέον πολύ δυσμενής και από εσωτερικής πλευράς, καθώς η Ρωμαϊκή Έδρα επέμενε στην εφαρμογή των αποφάσεων της συνόδου της Φερράρας – Φλωρεντίας, ενώ οι ανθενωτικοί αντιδρούσαν.

Ενδεικτικές των διαφοροποιήσεων και των τάσεων εντός του βυζαντινού Ελληνισμού, είναι και οι τοποθετήσεις των ιστορικών της αλώσεως, ο καθένας από τους οποίους εκπροσωπεί και μία διαφορετική οπτική γωνία.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο Γεώργιος Σφραντζής ήταν, αν και ο στενότερος συνεργάτης του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ανθενωτικός. Μετά την άλωση, δεν ακολούθησε ούτε τον Δημήτριο Παλαιολόγο, ο οποίος προσεχώρησε στον σουλτάνο, ούτε και τον Θωμά Παλαιολόγο ο οποίος προσεχώρησε στον πάπα. Το πρώτο το εμπόδιζε η εθνική του συνείδηση, το

δεύτερο η ορθόδοξη πίστη του². Ο Σφραντζής, γνωρίζοντας τα πολιτικά πράγματα και βλέποντας την αθλιότητα των τελευταίων Παλαιολόγων, δεν αναμένει γρήγορη την ανάσταση του γένους. Ούτε και η κατάσταση της Δύσεως τον ενθαρρύνει να ελπίζει σε κάποια σταυροφορία για την απελευθέρωση των υποδούλων. Η θρησκευτική του αντίληψη ήταν πλησιέστερη στην λαϊκή, από ό,τι των υπολοίπων ιστορικών της αλώσεως. Ως εκ τούτου, εναποθέτει τις ελπίδες του για την λύση του δράματος του Ελληνισμού στον Θεό. Με το έργο του θρηνεί την πτώση του Βυζαντίου αλλά και συνδέει, μέσω αυτού, κατά τον Νικόλαο Τωμαδάκη, τον νεώτερο Ελληνισμό με τον αρχαίο, εξασφαλίζοντας έτσι το δίπτυχο, το οποίο θα αποτελέσει για τους λογίους αλλά και για τον απλό λαό την βάση της ιστορικής τους συνείδησης κατά τους χρόνους που έρχονταν.

Ο Σφραντζής επομένως, ως ο περισσότερο έμπειρος περί τα πολιτικά από τους τέσσερις ιστορικούς της αλώσεως, δεν περίμενε ταχεία απαλλαγή από τα δεινά. Ο Δούκας αντίθετα, πίστευε σε ένα χρησμό, ο οποίος κυκλοφορούσε την εποχή εκείνη, ότι οι δύο δυναστείες, των Οθωμανών και των Παλαιολόγων, θα ετελείωναν συγχρόνως, ανέμενε επομένως να δει το τέλος των κατακτητών. Είναι φιλενωτικός, για τον λόγο ότι πίστευε στην δυνατότητα και την πρόθεση των Δυτικών να βοηθήσουν το γένος, αλλά δεν είναι όργανο της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και είναι μετριοπαθής. Γι' αυτό και η περιγραφή του για τα συμβάντα στην σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας αποβαίνει σε έπαινο του Μάρκου Ευγενικού, ο οποίος ηγήθηκε της ανθενωτικής μερίδος. Αυτός, όπως και οι υπόλοιποι, προβάλλει την εθνική του συνείδηση, στην μορφή την οποία καθώρισαν οι προσωπικές του προϋποθέσεις, και ελπίζει στην πτώση του εχθρού και στην εθνική αποκατάσταση.

2. Γ. Πρίντζιπας, «Οί ιστορικοί της αλώσεως», Εὐ. Χρυσός, ὄπ. π., 72 ε.

Ο Κριτόβουλος ο Ίμβριος, ανέλαβε την πρωτοβουλία, μετά την άλωση, να διαπραγματευθεί με τον Μωάμεθ, ώστε να αποφύγει η πατρίδα του Ίμβρος την λεηλασία και τον εξανδραποδισμό, και δήλωσε υποταγή στον σουλτάνο. Οπωσδήποτε, προσανατολίσθηκε προς την συνεργασία με τον κατακτητή, χωρίς όμως και να είναι διατεθειμένος να απεμπολήσει την εθνική και θρησκευτική του ταυτότητα. Γι' αυτό άλλωστε και επιδοκιμάζει την αντίσταση της Πόλης και την θυσία του τελευταίου αυτοκράτορα, ο οποίος επέλεξε να πεθάνει μαζί με την πατρίδα και τους υπηκόους του, όπως χαρακτηριστικά γράφει, προφανώς υπονοώντας ότι αυτή η σκληρή και επώδυνη απόφαση έσωζε την τιμή του γένους. Όπως έχει παρατηρηθεί άλλωστε, η ίδια η πρόθεσή του να ιστορήσει τα κατορθώματα του Μωάμεθ σε αττική γλώσσα και μιμούμενος τον Θουκυδίδη, δεν ήταν παρά η προσπάθειά του να αντεπεξέλθει έναντι της ωμής βίας, με τα όπλα του πολιτιστικού εκείνου προτύπου προς το οποίο ο ίδιος έτεινε, του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, τέλος, παρακολουθεί την αλματώδη ανάπτυξη της δύναμης των Οθωμανών και δίνει στο Βυζάντιο τον ρόλο του μεγαλύτερου αντιπάλου του Ισλάμ. Ο ίδιος, ξεκαθαρίζει το ζήτημα της καταγωγής των κατοίκων της Ελλάδος και της Μ. Ασίας, για τους οποίους και δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει το όνομα Έλληνες, με το οποίο άλλωστε χαρακτηρίζει και τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες των τελευταίων αιώνων. Δεν είναι, σύμφωνα με τον Απόστολο Βακαλόπουλο, η αρχαιολατρία, η οποία οδηγεί τον συγγραφέα προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Χαλκοκονδύλης έχει προ οφθαλμών την πραγματική κατάσταση του ελληνισμού της εποχής του και μέσα στο σκοτάδι της δουλείας οραματίζεται ένα νέο ελληνικό βασίλειο, όπου οι Έλληνες θα διοικούνται στο εσωτερικό κατά τον καλλίτερο τρόπο, σύμφωνα με τα έθιμά τους, ενώ έναντι των άλλων θα πολιτεύονται κατά τον πλέον αποτελεσματικό

τρόπο. Υπήρχε άλλωστε σ' αυτούς τους ζοφερούς χρόνους και ένα σημείο αισιοδοξίας: Ήταν η προαναφερθείσα αναγέννηση των ελληνικών σπουδών και η διάδοση του ελληνικού πολιτισμού και της γλώσσας στη Δύση.

Η ανανέωση αυτή της χρήσης του ελληνικού ονόματος δεν ήταν βέβαια κάτι καινοφανές, αφού απαντάται ήδη κατά τον 13^ο αιώνα στο Κράτος της Νικαίας. Θα πρέπει να σημειώσουμε εξάλλου, ότι η ανάλογη συνείδηση της καταγωγής ουδέποτε είχε εκλείψει κατά την βυζαντινή περίοδο. Όμως, ακριβώς κατά την εποχή της τελικής κατάρρευσης της κρατικής υπόστασης του Βυζαντίου, αναδεικνύεται με μεγαλύτερη ένταση το ζήτημα της ιστορικής συνείδησης και της συνέχειας του έθνους, από την αρχαιότητα και εξής. Αυτό ισχύει και για τους ηγέτες της ανθενωτικής μερίδος όπως ο Γεννάδιος Σχολάριος, ο οποίος μιλά για το γένος των Ελλήνων, και ο Ιωσήφ Βρυέννιος. Επομένως, στο ζήτημα αυτό, υπήρχε κοινή, κατά το μάλλον ή ήττον, αντίληψη, πέραν των διαφοροποιήσεων κατά τα άλλα.

Επομένως οι λόγιοι των χρόνων αυτών, χρησιμοποιούν περισσότερο από ό,τι οι παλαιότεροι το αρχαίο όνομα για να μιλήσουν για τους Βυζαντινούς ως Έλληνες και για τον τελευταίο αυτοκράτορα, ως βασιλέα των Ελλήνων. Αναφέρω εδώ, επιπλέον των προηγουμένων, ως παραδείγματα, τον Ιωάννη Αργυρόπουλο και τον Μιχαήλ Αποστόλη. Γενικά κατά την εποχή του Κωνσταντίνου γενικεύεται η χρήση του ελληνικού ονόματος αντί του γραϊκικού ή του ρωμαϊκού. Ο Γεώργιος Γεμιστός τονίζει προς τον Μανουήλ Παλαιολόγο ότι οι άνθρωποι των οποίων ηγείται είναι «Έλληνες τὸ γένος ὡς ἢ τε φωνὴ καὶ ἢ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ», ενώ ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης απαιτεί να αντικατασταθεί πλήρως η ρωμαϊκή με την ελληνική εθνική προσηγορία. Ο Ιωάννης

Αργυρόπουλος ονομάζει τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο «*βασιλέα τῶν Ἑλλήνων*», πρόμαχο της ελευθερίας των οποίων τον θεωρεί.

Το ότι ο Κωνσταντίνος έμεινε έως τέλους σταθερός στην απόφασή του να υπερασπισθεί την πόλη, συνιστά μία επιλογή η οποία επεσφράγισε το μεγαλείο του Βυζαντίου με ένα τέλος ανάλογης δραματικότητας. Η Κωνσταντινούπολη έπαυσε να είναι πλέον η πρωτεύουσα της ανατολικής Χριστιανοσύνης. Οι Έλληνες αισθάνθηκαν το πλήγμα ως συντριπτικό.

Ο ήρωας της ήττας του 1453, αλλά και συνολικά των ζοφερών εκείνων χρόνων, πέρασε στον μύθο. Η αποκαλυπτική γραμματεία αλλά και οι μύθοι του Μεσαίωνα είχαν γνωρίσει και άλλους βασιλιάδες που περίμεναν τις περιστάσεις για να τους καλέσει ο λαός τους, επειδή θα τους είχε ανάγκη. Αν ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος έγινε ο μαρμαρωμένος βασιλιάς, ήταν διότι μια αρχαία ελληνική παράδοση ήθελε οι ημίθεοι να απεικονίζονται σε αγάλματα.

Το Βυζάντιο, κύριος φορέας του οποίου ήταν ο βυζαντινός Ελληνισμός, είχε επί μία χιλιετία διαφυλάξει την πνευματική κληρονομία της αρχαιότητας, δημιουργώντας ταυτόχρονα την δική του πολιτιστική σύνθεση, ως του πρώτου χριστιανικού κράτους. Με την σύνθεση αυτή είχε ακτινοβολήσει ως το κυρίαρχο πολιτιστικό και κρατικό πρότυπο, επηρεάζοντας την εξέλιξη και διαμόρφωση της υπόλοιπης χριστιανικής Ευρώπης. Το Βυζάντιο υπό την έννοια αυτή απετέλεσε την πρώτη Ευρώπη. Ταυτόχρονα προστάτευε την Δύση έναντι ισχυρών εξωτερικών εχθρών, στην Μεσόγειο, την Εγγύς Ανατολή και την νοτιοανατολική Ευρώπη.

Κατά τα έσχατα χρόνια της ελεύθερης ύπαρξής του, ο βυζαντινός Ελληνισμός επιβεβαίωσε τον ρόλο του αυτόν, προστατεύοντας για μία ακόμη φορά την Δύση, επί έναν αιώνα, έναντι των Οθωμανών, ενώ

κατόρθωσε, παρά τις τραγικές περιστάσεις, να ακτινοβολήσει εκ νέου πολιτιστικά προς τα έξω.

Με την άλωση, η όλη διαμάχη μεταξύ ενωτικών και ανθενωτικών στερήθηκε πλέον αντικειμένου. Η πίστη στην Ορθοδοξία κατέστη η μόνη επιλογή που θα συνέβαλλε στην επιβίωση του γένους. Η Εκκλησία, ως ο θεσμός που κατόρθωσε, με απώλειες βέβαια, να επιβιώσει, ανέλαβε, τον εθναρχικό της ρόλο, ο οποίος περιελάμβανε και την οργάνωση της παιδείας. Παράλληλα, ο Ελληνισμός οργανώνεται, βασιζόμενος σε δομές που είχε από καιρό διαμορφώσει, οι οποίες όμως αποκτούν πλέον πρωτεύουσα σημασία, και αυτές βέβαια είναι οι κοινοτικές. Πραγματοποιώντας σε πρώτη φάση μια κοινωνική και πολιτιστική αναδίπλωση, που σκοπό είχε την επιβίωση, προετοίμαζε την επόμενη περίοδο της ανάκαμψης και της επιστροφής.

Κυρίες και κύριοι,

Η παρούσα τελετή, είναι βέβαια ένα μνημόσυνο για τους γενναίους μαχητές του 1453, αλλά και για όλους εκείνους, οι οποίοι διεξήγαγαν τους τελευταίους αγώνες υπέρ της ελευθερίας.

Η θυσία τους συμβολίζει την αρραγή ενότητα και συνέχεια του βυζαντινού με τον νεώτερο Ελληνισμό.

